

PRACA HISTORYCZNA

Sławomir Jandziś¹, Stanisław Zaborniak²

Wkład Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego im. dr. Lecha Wierusza w Świebodzinie w rozwój rehabilitacji w Polsce

Contribution of the Dr Lech Wierusz Lubuskie Rehabilitation-Orthopaedic Centre in Świebodzin to the development of rehabilitation in Poland

¹ Z Instytutu Fizjoterapii Wydziału Medycznego Uniwersytetu Rzeszowskiego

² Z Wydziału Wychowania Fizycznego Uniwersytetu Rzeszowskiego

STRESZCZENIE

Autor na podstawie materiałów archiwalnych, licznych artykułów w czasopismach fachowych i prasie codziennej przedstawił działalność jednego z najstarszych ośrodków rehabilitacyjno-ortopedycznych w Polsce oraz jego wpływ na rozwój rehabilitacji medycznej, ortopedii i sportu osób niepełnosprawnych w naszym kraju. Opisał działalność podstawową, osiągnięcia organizacyjne, naukowe, a także szkolenie kadr.

Słowa kluczowe: historia rehabilitacji, ortopedia, sport osób niepełnosprawnych.

ABSTRACT

The author based on archival materials, numerous articles in professional journals and newspapers presented the activities of one of the oldest orthopedic rehabilitation centers in Poland and its influence on the development of medical rehabilitation, orthopedics and sports of disabled people in our country. He described the primary activity, organizational and research achievements and staff training.

Key words: history of rehabilitation, orthopedics, sport of disabled people

Po zakończeniu II wojny światowej prof. Wiktor Dega konsekwentnie dążył do wprowadzenia w Polsce nowej dyscypliny medycznej, jaką była rehabilitacja. Już na pierwszej konferencji członków Polskiego Towarzystwa Ortopedycznego i Traumatologicznego, które odbyło się w styczniu 1946 roku w Warszawie wygłosił obszerny referat na temat: *Projekt organizacji lecznictwa ortopedycznego i opieki nad kalekami*. Dowodził w nim, że specyfika schorzeń ortopedycznych polega na tym, że zabieg operacyjny nie kończy leczenia, lecz je dopiero zapoczątkowuje. Do realizacji prawidłowego procesu leczenia konieczne jest utworzenie ośrodków ortopedycznych, równomiernie rozmieszczonych na terenie kraju, które muszą składać się z: przychodni ortopedycznej, szpitala ortopedycznego z własnym oddziałem fizjoterapeutycznym, warsztatami ortopedycznymi i szkołą dla przebywających w nich dzieci [1].

Realizując założenia swojego projektu prof. W. Dega był inicjatorem i gorącym orędownikiem powstania jednego z pierwszych ośrodków rehabilitacyjnych dla dzieci w Polsce. Został on zorganizowany w Świebodzinie, w budynkach ponemieckiego szpitala św. Józefa. To właśnie Profesor doprowadził do zatwierdzenia przez ministra zdrowia w listopadzie 1947 roku statutu Zakładu Leczniczno-Wychowawczego dla Dzieci Kalek (tak brzmiała jego pierwotna nazwa). Od początku swojej działalności ośrodek współpracował z Kliniką Ortopedii Uniwersytetu Poznańskiego, jej kierownik prof. W. Dega w latach 1947–1951 był jednocześnie kuratorem Zakładu. Ośrodek podlegał Zrzeszeniu Katolików „Caritas”, jego gospodarzem był Zakon Sióstr Boromeuszek, a pierwszym kierownikiem ksiądz Franciszek Okoński. W pierwszych latach działalności miał charakter pobytowy, bowiem

Fot. 1. Zakład Lecznico-Wychowawczy dla Dzieci Kalek w Świebodzinie (1952)

Photo 1. The Treatment-Education Center for Disabled Children in Świebodzin (1952)

Źródło: Składnica Akt Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego w Świebodzinie

przeznaczony był w głównej mierze dla dzieci kalekich, ofiar niedawno zakończonej wojny. Okres pobytu dzieci był bardzo długi i wynosił od 2 do 5 lat. Przykładem może być pierwszy pacjent Janek Kunc, przyjęty w lipcu 1948 roku z amputacją uda, który zakład opuścił dopiero w 1953 roku.

Lata 1947–1949 to dla Zakładu okres prac porządkowych i organizacyjnych. W tym trudnym czasie wielką pomocą umożliwiającą rozpoczęcie działalności podstawowej były otrzymane ze Szwajcarii dary w postaci sprzętu medycznego i gospodarczego [2].

Właściwy proces leczenia w lubuskim ośrodku rozpoczyna się wraz z przyjściem do pracy w lutym 1949 roku pierwszego lekarza dr. Mirosława Leśkiewicza. Nowy dyrektor, pomimo poważnej własnej niepełnosprawności (poruszał się przy pomocy wózka inwalidzkiego) z niezwykłą energią przekształcił Zakład Lecznico-Wychowawczy dla Dzieci Kalek z ośrodka opiekuńczego w nowoczesny ośrodek rehabilitacji dla dzieci z pourazowymi uszkodzeniami narządu ruchu. We wrześniu 1949 roku doprowadził do otwarcia szkoły podstawowej, którą kierowała Albina Konopnicka. Rok później do otwarcia zespołu sal gimnastycznych, niezbędnych do wprowadzenia do usprawniania dzieci różnych form wychowania fizycznego, elementów sportów i gimnastyki leczniczej. W tym samym czasie powstają warsztaty ortopedyczne w celu protezowania na miejscu wychowanków, bowiem większość przypadków stanowiły amputacje kończyn.

Niezwykle trafną decyzją podjętą przez nowego dyrektora było wprowadzenie do leczenia pacjentów rehabilitacji opartej głównie na szeroko rozumianym wychowaniu fizycznym. Dr Mirosław Leśkiewicz zorganizował w dniach 25 lipca – 15 września 1949 roku pierwszy obóz letni dla swoich wychowanków w Wilkowie, w trakcie którego sport stanowił podstawowy czynnik prowadzący do maksymalnego usprawnienia fizycznego

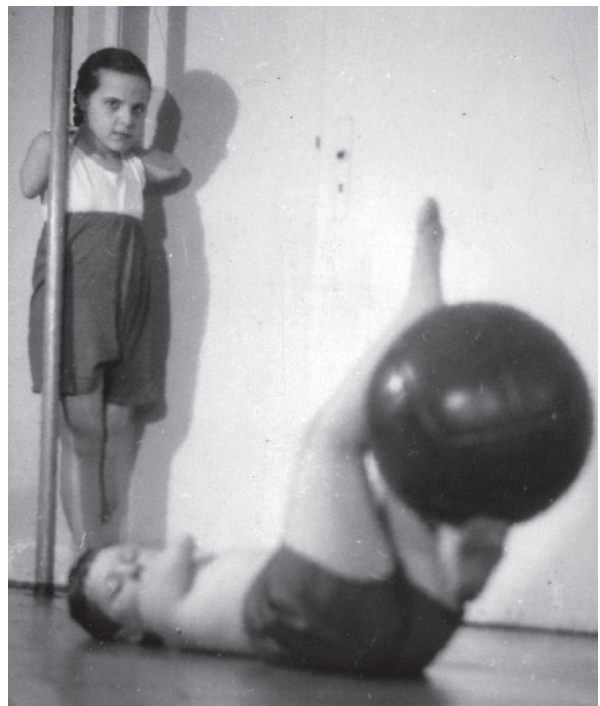

Fot. 2. Sport inwalidów w Zakładzie Lecznico-Wychowawczym dla Dzieci Kalek w Świebodzinie

Photo 2. Sport of the disabled in The Treatment-Education Center for Disabled Children in Świebodzin

Źródło: Składnica Akt Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego w Świebodzinie

powierzonych mu wychowanków. Uczestniczyło w nim 30 osób. Dzieci pływały w jeziorze, uprawiały wybrane konkurencje lekkoatletyczne oraz gry i zabawy ruchowe. Na zakończenie obozu zorganizowano duże zawody sportowe, nazwane I mistrzostwami świata dzieci kalekich. Była to pierwsza w Polsce próba wykorzystania sportu inwalidów w rehabilitacji chorych z dysfunkcją narządu ruchu [3].

Fot. 3. Ćwiczenia indywidualne w Zakładzie Lecznico-Wychowawczym dla Dzieci Kalek w Świebodzinie

Photo 3. Individual exercises in The Treatment-Education Center for Disabled Children in Świebodzin

Źródło: Składnica Akt Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego w Świebodzinie

Fot. 4. Hydroterapia w Zakładzie Lecznico-Wychowawczym dla Dzieci Kalek w Świebodzinie.

Photo 4. Hydrotherapy in The Treatment-Education Center for Disabled Children in Świebodzin

Źródło: Składnica Akt Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego w Świebodzinie

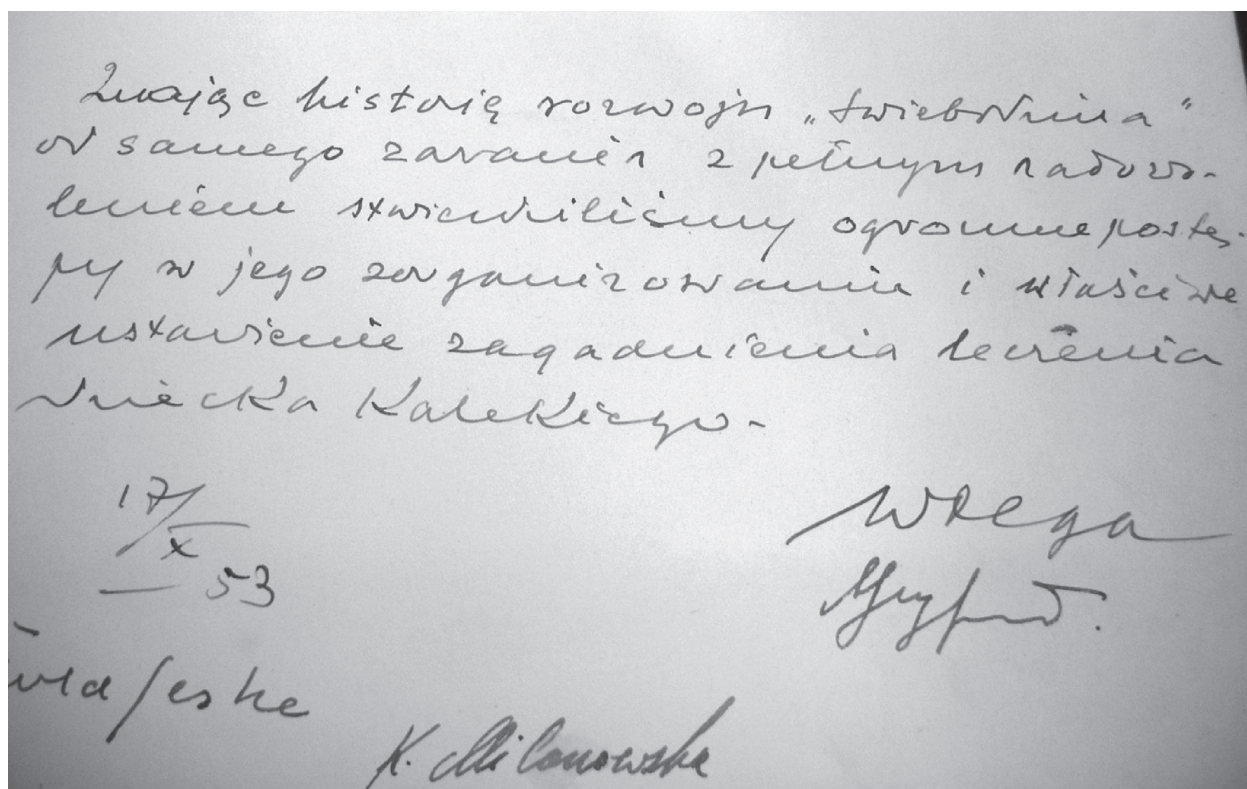
W czerwcu 1951 roku Zakład został przejęty przez państwo. Chorego dyrektora dr. Mirosława Leśkiewicza zastąpił asystent i wychowanek prof. Degi z Kliniki Ortopedycznej w Poznaniu dr nauk medycznych Lech Wierusz. Przedmiotem jego naukowych zainteresowań była problematyka zachorowań dzieci na chorobę Heine-

go-Medina oraz zagadnienia zaopatrzenia ortopedycznego. Pracując w Klinice, pełnił jednocześnie funkcję zastępcy dyrektora Działu Naukowo-Doświadczalnego Poznańskiej Wytwórni Protez.

Dr Lech Wierusz w krótkim czasie przebudował Zakład. Korzystając z ponemieckich urządzeń sterylizacyjnych i znajdując środki na zakup nowego sprzętu, zorganizował blok operacyjny. Umożliwiło to powstanie pierwszego w województwie zielonogórskim oddziału ortopedycznego. Od 1953 roku świebodziński Zakład Lecznico-Wychowawczy dla Dzieci Kalek został włączony w ogólnopolską akcję zwalczania następstw choroby Heinego-Medina, jako ośrodek operacyjnego leczenia zastarzałych przypadków tego kalectwa. Równocześnie rozpoczęto leczenie operacyjne wrodzonych zwicnięć stawów biodrowych u dzieci. Tak szybko rozwijający się Zakład już w roku 1954 osiągnął planowaną liczbę 200 łóżek.

Nowy dyrektor nie tylko w pełni przyjął ogólne założenia koncepcji dr. Leśkiewicza, ale znacznie je rozwinął. Do stosowanych w rehabilitacji podopiecznych do tej pory środków włączył kinezyterapię i fizykoterapię. Rozpoczął również leczenie operacyjne, które połączone z rehabilitacją leczniczą dawało w większości przypadków doskonałe rezultaty.

Kolejnym impulsem rozwijającym rehabilitację medyczną w świebodzińskim ośrodku było rozpoczęcie

Fot. 5. Wpis prof. Degi, prof. Milanowskiej i doc. Tomaszewskiej do Księgi Gości Zakładu Lecznico-Wychowawczego dla Dzieci Kalek w Świebodzinie (1953)

Photo 5. Entry of Prof. Dega, Prof. Milanowska and Associate Prof. Tomaszewska in the Visitors' Book of The Treatment-Education Center for Disabled Children in Świebodzin

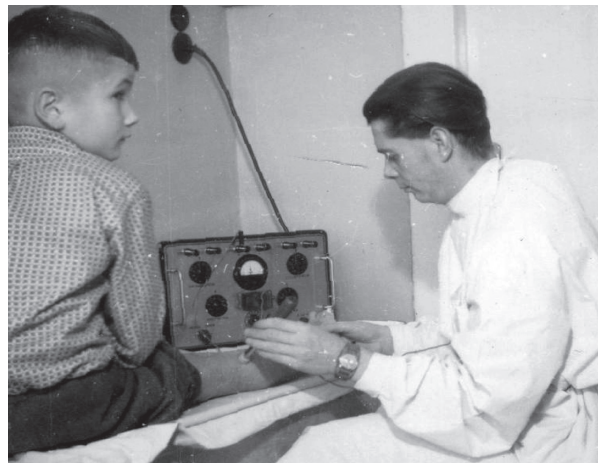
Źródło: Składnica Akt Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego w Świebodzinie

pracy w 1951 roku przez absolwenta Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Poznaniu mgr. Zenona Piszczynskiego. Dzięki swojemu zaangażowaniu i wiedzy potrafił w pionierskich dla rehabilitacji latach 50. wprowadzić w życie założenia dr. Leśkiewicza i dr. Wierusza dotyczące wykorzystania sportu osób niepełnosprawnych w rehabilitacji. Sprzyjającym okresem do realizowania programu leczniczego usprawniania przez sport były letnie obozy w ośrodku w Przełazach, prowadzone w latach 1950–1957 przez dwa miesiące wakacyjne. Wykorzystując warunki terenowe (lasy i jezioro), prowadzono codziennie obowiązkowe zajęcia pływania dla wszystkich uczestników bez względu na pogodę, uzupełniając je piłką wodną, kajakarstwem, wiosłarstwem i żeglarstwem. W terenie prowadzono gry i zabawy ruchowe, lekką atletykę, tory przeszkód, jazdę na rowerach i łuczniczo. Systematycznie organizowano zawody sportowe, na które składały się wybrane konkurencje lekkoatletyczne, pływanie, pokonywanie torów przeszkód. Do obozowych atrakcji należały nocne pochody, wycieczki piesze i biwaki. Z młodzieży uczestniczącej w obozowych zajęciach wyrosło 15 reprezentantów Polski w sportach inwalidzkich [5].

Jednym z uczestników obozu był Wojciech Kalina, który po latach tak o nim pisze: *Przeszedłem sam przez taki obóz sportowo-rehabilitacyjny w Przełazach w 1951 roku. Cały obozowy dzień wypełniony był praktycznie od rana do wieczora różnymi zajęciami sportowymi, przy czym program ich był tak ułożony, że zmieniał się mniej więcej co godzinę rodzaj wysiłku i jego intensywność w ten sposób, aby następował możliwie szybki i harmonijny rozwój sprawności fizycznej całego ciała. Przy czym szereg ćwiczeń i zajęć treningowych dla każdego z nas ustalał mgr Piszczynski indywidualnie, biorąc pod uwagę nie tylko typ kalectwa, ale i ogólne zaawansowanie rozwoju fizycznego* [3].

Znane są też wyniki zawodów sportowych rozgrywanych w trakcie letniego obozu w 1950 roku. Jak podaje reporter „Słowa Powszechnego”, w grupie dziewcząt z jednostronną amputacją kończyny dolnej osiągnięto następujące rezultaty: bieg na 40 m – 9,0 s, rzut dyskiem – 10,18 m, rzut oszczepem – 9,73 m. W grupie chłopców z obu stroną amputacją nóg: bieg na 30 m – 8,4 s, rzut dyskiem – 10,18 m, rzut oszczepem – 13,60 m, pływanie na 50 m – 57,6 s. Wiek zwycięzców poszczególnych konkurencji wynosił 13–14 lat [4].

Dynamicznie rozwijający się ośrodek rehabilitacji był miejscem wielu konferencji krajowych i zagranicznych. Odwiedziło go również wielu znakomitych gości z całego świata. W październiku 1949 roku na zaproszenie rządu polskiego przebywał w naszym kraju ekspert ONZ ds. rehabilitacji prof. H. Rusk (założyciel pierwszego na świecie oddziału rehabilitacji). Odwiedził on w towarzystwie prof. W. Degi Zakład w Świebodzinie. Był pełen podziwu dla pływających w jeziorze wychowanków ośrodka, w większości dzieci i młodzież z amputacjami

Fot. 6. Fizykoterapia w Zakładzie Leczniczo-Wychowawczym dla Dzieci Kalek w Świebodzinie
Photo 6. Physiotherapy in The Treatment-Education Center for Disabled Children in Świebodzin

Źródło: Składnica Akt Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego w Świebodzinie

kończyn. Kolejni znakomici goście to: dr Saffort ze Stanów Zjednoczonych, przedstawiciel Światowej Organizacji Zdrowia (1959), władze Światowej Federacji Fizjoterapii (1965), Sekretarz Generalny Rady Polonii Amerykańskiej Adela Łagodzińska (1973), dyrektor Instytutu Rehabilitacji w Houston dr Spancer (1974), ministrowie zdrowia Polski i NRD (1974) oraz wielu innych specjalistów ortopedii i rehabilitacji [9].

Ośrodek w Świebodzinie ściśle współpracował z Kliniką Ortopedii w Poznaniu, stąd częste wizyty kierującego nią prof. Degi oraz innych członków zespołu. W Księdze Pamiątkowej Gości znajduje się wpis z 17 października 1953 roku prof. Degi wraz z podpisami Janiny Tomaszewskiej i Kazimiery Milanowskiej. Czytamy w nim: *Znając historię rozwoju „Świebodzina” u samego zarania, z pełnym zdumieniem stwierdziliśmy ogromny postęp w jego zorganizowaniu i właściwe ustawienie zagadnienia leczenia dziecka kalekiego.*

Ważne wydarzenie w historii Zakładu miało miejsce w maju 1957 roku, kiedy to na posiedzeniu roboczym spotkali się członkowie Komisji Rehabilitacji Czynności Ruchu Polskiej Akademii Nauk. Byli wśród nich wybitni polscy naukowcy: prof. W. Dega, prof. A. Gruca, prof. I. Hausmanowa, prof. W. Missiuro, prof. M. Weiss, prof. J. Konorski, doc. J. Tomaszewska i doc. A. Hulek [8].

W kwietniu 1966 roku Świebodzin gościł uczestników Międzynarodowego Sympozjum na temat Organizacji Opieki nad Dzieckiem Kalekim. W Księdze Pamiątkowej Gości Ośrodka znajduje się wpis prof. Degi, dokonany w imieniu uczestników konferencji, a dotyczący jakości pracy personelu. Profesor napisał: *Jestem wyrazicielem wszystkich uczestników Międzynarodowego Sympozjum Organizacji Rehabilitacji Dziecka Kalekiego mówiąc, że jesteśmy oczarowani wielce serdeczną go-*

Fot. 7. Budowa basenu w parku Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego w Świebodzinie
Photo 7. Construction of the pool in the park of the Lubuskie Rehabilitation – Orthopaedic Centre in Świebodzin

Źródło: Składnica Akt Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego w Świebodzinie

ścinnością Ośrodka Świebodzińskiego, oraz niezwykle wysokim poziomem pracy całego zespołu [9].

Lubuski Ośrodek Rehabilitacyjno-Ortopedyczny związany jest z rozwojem tej rehabilitacji medycznej w naszym kraju w sposób szczególny. To właśnie w Świebodzinie w maju 1968 roku odbyła się konferencja ministerialna, na której zatwierdzono: „Program rozwoju rehabilitacji leczniczej”. Stanowił on podstawę prawną do rozwoju rehabilitacji leczniczej. Podstawowym założeniem wprowadzonego w życie programu było uznanie rehabilitacji leczniczej za integralną i nieodzowną część postępowania leczniczego. Było to zgodne z wymogami współczesnej medycyny, uwzględniającej zarówno jej leczniczy, jak i profilaktyczny charakter [7].

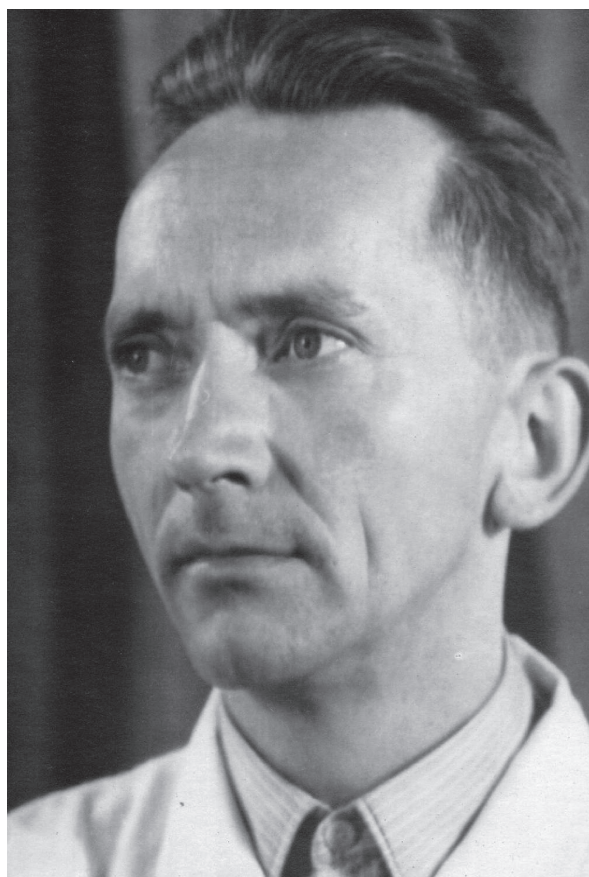
W roku 1959 zmieniono nazwę Zakładu na Sanatorium Rehabilitacyjno-Ortopedyczne dla Dzieci. Zmianie uległ również profil Ośrodka z powodu zmniejszenia ilości przypadków wiotkiego porażenia dziecięcego. W dalszym ciągu leczono przypadki amputacji kończyn górnych i dolnych, porażenia wiotkie i spastyczne oraz inne dysfunkcje narządu ruchu, ale coraz większą liczbę przypadków stanowiły kompleksowo leczone skoliozy. W roku 1966 przeznaczono dla dzieci z bocznymi skrzywieniami kręgosłupa ponad 50% łóżek szpitalnych. Z uwagi na bardzo dobre wyniki leczenia skolioz i ogromne zainteresowanie pacjentów z całego kraju, w Świebodzinie w latach 1952–1974 poddano operacyjnemu leczeniu skoliozy 442 osoby, co stanowiło największą liczbę tego typu zabiegów w skali kraju. Niewątpliwie największym sukcesem było wprowadzenie oryginalnej techniki leczenia operacyjnego bocznych skrzywień kręgosłupa, będącą udoskonaleniem metody Harringtona. Niezbędne do wdrożenia tej metody polskie instrumentarium zostało opatentowane przez

doc. dr. inż. K. Bącala z Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Zielonej Górze i dr. L. Wierusza w maju 1975 roku. W świebodzińskim ośrodku skonstruowano również ramę do zakładania gorsetów korekcyjnych, wprowadzono nowatorskie metody protezowania kończyn, urządzenie do operacyjnego wydłużania kości goleni oraz kolumny do ćwiczeń bloczkowych [6].

Jeżeli była taka możliwość, prowadzono również leczenie skolioz metodami zachowawczymi. W jednym i drugim przypadku niezbędnym elementem była właściwie prowadzona rehabilitacja. Służył temu nowoczesny dział rehabilitacji składał się z 5 sal gimnastycznych, działu hydroterapii, fizykoterapii oraz sali okładów parafinowych. W sezonie letnim korzystano z basenu kąpielowego znajdującego się w parku na terenie Ośrodka [8].

Wysoki poziom świadczonych usług medycznych, doskonałą organizację pracy oraz działalność szkoleniową i naukową Lubuski Ośrodek Rehabilitacyjno-Ortopedyczny zawdzięcza w głównej mierze swojemu dyrektorowi dr. Lechowi Wieruszowi pracującemu na tym stanowisku w latach 1951–1982 [11].

Istotny wkład w rozwój rehabilitacji medycznej w Polsce wniósł Lubuski Ośrodek Rehabilitacyjno-Ortopedyczny poprzez prowadzoną działalność szkolenio-

Fot. 8. Dr Lech Wierusz
Photo 8. Dr Lech Wierusz

Źródło: Składnica Akt Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego w Świebodzinie

wą. Od roku 1959 organizowano ogólnopolskie kursy dla Ośrodka Szkoleniowego Instytutu Matki i Dziecka z siedzibą w Poznaniu. Były to 2–3-tygodniowe kursy z zakresu rehabilitacji leczniczej dla 91 pielęgniarek terapeutek, 228 magistrów wychowania fizycznego oraz 273 lekarzy medycyny. W ramach współpracy z Centrum Medycznego Kształcenia Podyplomowego w Warszawie zorganizowano w latach 1962–1974 kursy z zakresu rehabilitacji w leczeniu skolioz dla 26 magistrów wychowania fizycznego i 60 lekarzy. Organizowano również szkolenia regionalne, i tak dla Kuratorium Oświaty i Wychowania oraz Wojewódzkiego Ośrodka Matki i Dziecka w Zielonej Górze przeprowadzono 7 kursów dla 81 nauczycieli WF w zakresie rozpoznawania i leczenia wad postawy u dzieci. Wielu lekarzy i fizjoterapeutów skorzystało z indywidualnych praktyk i staży w Zakładzie [6].

Wkład Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego im. dr. Lecha Wierusza, jednego z najstarszych ośrodków rehabilitacji medycznej w naszym kraju w rozwój rehabilitacji w Polsce jest znaczący. Był jednym ze wzorcowych ośrodków, w którym, odpowiadając na

ogromne zapotrzebowanie społeczne, leczono w pierwszym okresie działalności dzieci i młodzież – ofiary wojny, następnie skutki choroby Heinego-Medina, a w latach późniejszych głównie boczne skrzywienia kręgosłupa. To właśnie w Świebodzinie po raz pierwszy w naszym kraju wykorzystano sport jako czynnik rehabilitacji osób z dysfunkcją narządu ruchu. Wprowadzono nowatorskie metody leczenia operacyjnego i rehabilitacji skolioz. W ośrodku wdrożono w pełni w życie zasady polskiej szkoły rehabilitacji. Stanowił bazę szkoleniową przyszłych kadr medycznych. O jego randze stanowiły częste wizyty wybitnych specjalistów z zakresu ortopedii i rehabilitacji medycznej z całego świata.

Od końca lat 90. Lubuski Ośrodek Rehabilitacyjno-Ortopedyczny im. dr. Lecha Wierusza przekształcił się w pełnoprofilową placówkę ortopedyczno-rehabilitacyjną leczącą zarówno dzieci, jak i dorosłych. Rocznie wykonuje się ponad 2000 skomplikowanych zabiegów operacyjnych: skrzywień kręgosłupa, endoprotezoplastyki stawów, chirurgii kolana, chirurgii ręki oraz wad wrodzonych u dzieci.

Piśmiennictwo / References

1. Dega W. *Projekt organizacji lecznictwa ortopedycznego i opieki nad kalekami*. Chirurgia Narządów Ruchu i Ortopedia Polska, 1948;1:34–49.
2. Składnica Akt Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego SP ZOZ w Świebodzinie: *Zarys dziejów czterech dziesięcioleci pracy 1947–1986 (maszynopis)*. Świebodzin-Zielona Góra 1987;5.
3. Kalina W. *Przyczynki do historii sportu inwalidzkiego w Polsce*. Kultura Fizyczna 1977;6:270.
4. „Słowo Powszechne”, nr 241 (1950): *Świebodzińska młodzież urządziła zawody sportowe*.
5. Piszczyński Z. *Podstawy świebodzińskiego systemu rehabilitacji*. W: Kubiś W. (red.). *Metody postępowania w usprawnianiu leczniczym i kryteria ich oceny*. Warszawa 1976;16–19.
6. Składnica Akt Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego SP ZOZ w Świebodzinie: *Sprawozdanie z działalności Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego w latach 1947–1974 z 12 marca 1975 roku*. Świebodzin 1957;1–2.
7. Szczepański J. (red.): *Ekspertyza. Sytuacja ludzi niepełnosprawnych i stan rehabilitacji w PRL*. Opracowana przez Komitet Rehabilitacji i Readaptacji Człowieka Polskiej Akademii Nauk. Część II. Warszawa 1978;308–311.
8. Składnica Akt Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego SP ZOZ w Świebodzinie: *Wyciąg z protokołu Inspektora Pracy Związku Zawodowego z dnia 11 stycznia 1974 r. o stanie Ośrodka*, 20–22.
9. Składnica Akt Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego SP ZOZ w Świebodzinie: *Księga Gości Zakładu Leczniczo-Wychowawczego dla Dzieci Kalek w Świebodzinie*.
10. Składnica Akt Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego SP ZOZ w Świebodzinie: *Z kalendarium historii Lubuskiego Ośrodka Rehabilitacyjno-Ortopedycznego (maszynopis)*. Świebodzin 10 maja 1979, 2.
11. „Nadodrże” Dwutygodnik Społeczno-Kulturalny, 11 (1981): *Lech Wierusz – nagrody „Nadodrza”*.

Adres do korespondencji / Mailing address:

Sławomir Jandziś
Instytut Fizjoterapii Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów ul. Warszawska 26A
jandziss@o2.pl